

Тема 1. Творчість як засіб довершеності життя.

Проблема співвідношення "людина і світ" у будь-яких філософських системах завжди визнавалася найголовнішою, у вирішенні якої філософія безпосередньо наближається до життя, оскільки дає можливість людині пізнати сутність цього співвідношення і володіти цим знанням у повсякденному житті, а отже бути більш продуктивною, незалежною, вільною у виборі способів взаємодії зі світом. У багатьох традиціях філософствування "сутнісне", "космічне" значення людської особистості визначається через ствердження її свободи, а свобода може мати сенс тільки тоді, коли вона є можливістю творення.

Людина передстоїть світові як самостійна творча сила, що здатна досягти та перетворювати цей світ. "Людині в позитивному бутті її властива творча психологія, — писав М.Бердяев. — Вона може бути пригніченою чи прихованою, може бути розкрита, але вона екзистенціально властива людині. Творчий інстинкт в людині є безкорисливий інстинкт, в ньому людина забуває себе, виходить із себе. Наукове відкриття, технічний винахід, творчість художня, творчість суспільна можуть бути потрібними для інших і використані для цілей утилітарних, але сам той, хто творить, є безкорисливим і позбавленим себе. В цьому сутність творчої психології".

Сфера творчості людини не є сферою тільки моральної боротьби, боротьби за моральне удосконалення світу, за єдиний ідеал, за життєвість однієї ідеї. Сфера творчості людини — це сфера творчості нових форм буття, нових значень у всіх напрямках розуміння істини, краси, добра, справедливості, тобто тих форм буття, котрі викликаються до дійсності творчою силою людини. Саме у здатності до творчості постає зміст буття людини як культурно-історичної особистості.

Світ, що передстоїть людині, є певним "неорганізованим", "не-оформленим" нагромадженням речей, явищ, подій, поки людина не досягне його у своєму пізнавальному та перетворюючому діянні і не наділить певними якостями,

характеристиками, ознаками, "організує" його в своїй уяві в певне ціле, що існує незалежно від її, людини, волі, проте здатне приймати впливи з її боку, змінюватись у взаємодії з нею, залишаючись при цьому сутнісно постійним. Світ отримує якість бути світом тільки внаслідок творчої активності людини, як отримує він якості "бути красивим", "бути добрим" і т.ін. Достеменно природа особистості полягає в тому, що вона є центром творчої енергії.

Поза творчістю не існує особистості. Креативність онтологічно властива буттю людини. Творчість постає як специфічна форма діяння людини — як духовне діяння. В цій специфічній формі діяння людина не тільки досягає навколишній світ і навчається його організовувати, розуміти, певним чином взаємодіяти з ним. Людина також досягає власну здатність до подібних взаємодій, вона досягає межі та міру власної самостійності та індивідуальної сили у протистоянні світові. Проте не тільки досягнення меж власного єства відкривається людині в акті творчої взаємодії зі світом. Людина пізнає можливості виходу за ці межі, подолання встановленої міри відкритості світові. Тому творчість завжди є потрясіння, в якому долається замкнутість людського життя, відкривається новий простір існування, суттєвого діяння, і іноді здається, що цей простір — безмежний.

У творчому акті людина переживає своєрідний злет духу, творення нової сили, "нового себе". Тому творчий акт — це саморозкриття сил людського буття, єдиного і неповторного. Саме в творчому акті людина розкриває свою людяність, стверджує себе як вільну індивідуальність, як суб'єкта власного життя. У творчому акті людина вибудовує свій власний світ, формує змістовий простір свого життя. Цей індивідуальний світ "Я" вбирає в себе багатоманіття проявів інших сутніх, з якими особистість перебуває у взаємодії, та виявляє багатомірність і багатозмістовність власної сутності. Людина вибудовує таким чином власний всесвіт, елементи якого існують за певними законами, а

існуванню як такому властиві певні цілеспрямованість, доцільність. За словами Г.В.Лейбніца, індивідуальне "Я", окрема "душа" представляє Всесвіт на безконечну кількість ладів, які всі різні і всі — істинні. "Душі" примножують Всесвіт у стільки разів, у скільки це можливо, і у відповідності з цим вони "наближаються до божества", наскільки це можливо, і дають Всесвітові довершеність, "на яку він тільки здатен". З існуванням особистості існує вже не світ, а світи, що об'єднуються у Всесвіт — індивідуально-неповторний і не менш прекрасний, ніж природний Всесвіт, Космос.

Хоча здатність перетворювати світ онтологічно властива людині, дана їй за сутністю самого способу існування, в реальності ця здатність має бути розгорнута, досягнута, звершена. Як здатності бути особистістю, бути суб'єктом, бути індивідуальністю ніби у "згорнутому вигляді" властива людському буттю, а протягом свого життя людина "розгортає" ці здатності від віку до віку, від одного етапу розвитку до іншого, від одного рівня їх здійснення до іншого, так і здатність творити, звершувати себе як носія та володаря величної культуротворчої сили поступово розгортається людиною. Лише на певному етапі своєї життєдіяльності людина здатна сформуватись як суб'єкт власної культуротворчої сили", що свідомо й цілеспрямовано "застосовується", "прикладається". Саме тоді кожний акт діяння та вчинювання людини стає творчим актом, в якому не просто виявляються активність людини щодо певних явищ світу та здатність певним чином реагувати на їхні сутнісні впливи. В кожному окремому акті діяння та вчинювання людина створює нову сутність, народжує новий зміст, новий світ — чи йдеться про світ її ідей та ідеалів, чи про світ її предметного, речового оточення, чи про світ її взаємодій з іншими людьми, у встановленні стосунків з якими творча особистість досягає достеменної майстерності. Чи коли йдеться про її професійне діяння, в якому особистість досягає такого рівня виявлення своєї сутності, коли її індивідуальні прояви набувають культурно-історичного змісту, а кожний окремий продукт цього

діяння виходить за межі встановленого раніше, позначає нові грані, нові потенційно можливі площини професійно-творчого діяння (не тільки для самої цієї особистості, а й для її наслідувачів).

Кожна людина здатна до творчого діяння у світі, до створення "нових сутніх", що мають предметно-речову, суспільну чи духовну природу, як вона здатна дати нове життя біологічному існуванню свого роду, свого покоління. Кожна людина обдарована своєрідними можливостями та здібностями для створення нового, і тому результати її творчого діяння завжди неповторні, індивідуально-цінні. Необхідно лише зуміти оволодіти цими можливостями та здібностями, розкрити у самодіяльності свого буття культуротворчу силу власного "Я".

Творчі здібності людини.

У попередніх розділах нам уже доводилося звертатись до розгляду проблеми творчих здібностей людини, де аналізувались конкретні характеристики поведінки, діяння, вчинювання особистості, пов'язані з її здатністю тим чи іншим чином вибудовувати свій спосіб, стиль діяння у певній ситуації, ряді ситуацій тощо. Як і кожна психологічна проблема, проблема творчих здібностей людини може розглядатися на різних змістових рівнях, оскільки сам предмет пізнання має багаторівневу та багатомірну структуру, а відтак і пізнавальний акт може здійснюватись у різних змістових просторах, з використанням засобів та технік, що мають різні пізнавальні можливості, відрізняються за когнітивною ємністю та когнітивною експозицією. Зараз ми звернемося до розгляду творчих здібностей людини з позиції можливості та необхідності здійснення нею свого покликання та призначення, буттєвого потенціалу, свого буття як безпосереднього самобуття.

Це досить високий за абстрагованістю рівень аналізу психічного, який певною мірою відволікає увагу дослідника від реальних виявів сутності досліджуваного

явища, проте з іншого боку дає змогу узагальнити зміст сукупності зовнішніх ознак предмета і наблизитись до безпосереднього тлумачення його сутнісних проявів. До засобів теоретизації та наукового абстрагування такого рівня належать метод онтологічно орієнтованого пізнання, екзистенціальний аналіз, феноменологічна рефлексія та ін. Застосування подібних методів у даному випадку є необхідним, оскільки тлумачення змісту творчих здібностей людини має бути здійснене на рівні буттєвого узагальнення їхньої природи, закономірностей розгортання та реалізації.

Буттю конкретної людини властива інтенція творення, тобто кожна людина володіє здатністю до творчого діяння у світі повною мірою. Проте в процесі онтогенетичного розвитку та саморозвитку особистості певним чином складаються умови виявлення та розвитку конкретних здібностей даної особистості; вона більш чи менш активна у здійсненні самовпливів на цей процес; і, нарешті, дана особистість має певний потенціал розвитку власних здібностей та реалізації їх у процесі життєдіяльності. Якщо на перших етапах онтогенезу людина майже повною мірою залежить від умов розвитку, в яких вона перебуває та які створюють для неї її ближні, то потім поступово вона стає здатною активно включатись у створення умов свого розвитку, забезпечення його продуктивності, вибір нових площин саморозвитку тощо. Вже в юності молода людина складається як зрілий суб'єкт власного життя і може активно керувати розгортанням часових та змістових його характеристик.

Уже в цей період стають актуальними і вимагають застосування здібності людини, що мають своєрідний зміст і характер та виявляють реальну здатність людини бути суб'єктом свого життя. Специфіка здібностей цього типу полягає в тому, що вони не мають своїм предметом процес виконання певної суспільно корисної, власне предметної діяльності і не виявляються через результативність

виконання даної діяльності особистістю, перебуваючи поза її операціональним, аксіологічним, предметно-результативним простором.

За характером та переважанням тих чи інших форм діяння особистості щодо реалізації здібностей розрізняють: здібність до екзистенціального розуміння власного буття як такого, що поступово та поступально розгортається у реальному просторі та часі; здатність до екзистенціального перетворення власного життя відповідно до діючих законів онтологічної причинності людського існування, в якому домінуючою є форма самопричинення поряд із причиненням іншими сутніми. Якщо в основі реалізації здібностей першого типу переважають пізнавально орієнтовані форми діяння, то у забезпеченні здібностей другого типу переважають активно-перетворювальні форми діяння. Процес здійснення цих здібностей є досить динамічним і постійно змінюється протягом онтогенетичного розвитку особистості. Необхідно підкреслити, що найбільш активно розвиваються ці здібності в період юності та зрілості, і саме зріла особистість здатна повною мірою ефективно реалізувати їх. Вектор реалізації цих здібностей може бути спрямований особистістю і у зовнішній, і у внутрішній світ, до сутності власного "Я". І саме зріла людина здатна регулювати, тримати під контролем можливі чи очікувані зміни в собі чи інших сутніх, які викликаються, провокуються чи очікуються в процесі творчого, конструктивного діяння особистості.

Оволодіння здібностями екзистенціального характеру відбувається в процесі особистісного зростання людини, в процесі якого вона вивчає та навчається застосовувати культурно-історичний досвід "мудрого скеровування" власного життя до тих цілей, у досягненні яких людина розкриває культурно-історичний зміст свого існування та повною мірою оволодіває культурно-творчою силою свого "Я". Коли в житті людини відбувається продуктивний синтез її здібностей до предметного творення (мається на увазі творчий характер діяння у професії,

соціальній справі тощо) та здібностей до екзистенціального творення (в яких розкривається здатність особистості до свідомої вибудови власного життя як єдиного творчого процесу), тоді кожний продукт діяння людини набуває культурно-історичної цінності, а сама людина осягає реальність реалізованого нею власного покликання та призначення. Необхідно вказати ще на один тип творчих здібностей людини, без яких попередні можуть залишитися дещо невиявленими, — це здібності до операціонального творення, що розкриваються у здатності людини процесуально забезпечувати, енергетично насичувати, операціонально витримувати послідовність власного творчого діяння як цілісного, завершеного та продуктивного процесу. Йдеться про окрему професійну дію чи про цілісний етап професійного діяння особистості в житті в цілому; зріла творча особистість має операціонально забезпечувати ефективність власного діяння в кожний окремий його момент.

Вказані три типи творчих здібностей людини, які розгортаються та реалізуються нею протягом усього активного життя, являють собою складні генералізовані утворення, психологічний зміст яких постає у світлі розуміння принципу генералізації та диференціації психологічних явищ. Ці здібності виявляються на найбільш пізніх етапах онтогенезу людини і генералізують у собі окремі творчі здібності передуючих рівнів (до розгляду яких ми звертали в попередніх розділах). Якщо спробувати проаналізувати змістові складові вказаних узагальнених типів, то ми отримаємо складні багаторівневі моделі творчих здібностей людини, в яких постануть — від найелементарніших характеристик операціонально-пошукового діяння до утворень синтезованого характеру (як, наприклад, здібність очікування творчого акту або здібність концентрації творчої енергії на предметі діяння) — всі природні, сутнісні та феноменологічні складові такого поняття, як творча обдарованість людини. Цьому можна присвятити спеціальне дослідження, а поки необхідно вказати, що представлені генералізовані типи творчих здібностей людини можуть диференціюватися та

генералізуватися відповідно до нових рівнів їх пізнання або вивчення, а також синтезуватися в утворення вищого рівня відповідно до висвітлення якісно нових рівнів існування, буття, творчого діяння людини, яка ніколи не зупиняється у пошуках можливостей втілити свій творчий геній.

Етапи творчого процесу у зв'язку з життєвим шляхом людини.

В.Вундт указував, що існують основні закони психічного буття, за якими відбуваються розвиток, становлення та розгортання всіх явищ психічного: від найпростіших до найскладніших за змістом та формами виявлення. Ці основні закони поділяються на два класи: психологічні закони відношень, які виявляються в процесах, що лежать в основі виникнення та безпосередньої взаємодії психічних утворень, та психологічні закони розвитку, які є похідними від попередніх, оскільки характеризують складні зв'язки і дії всередині самого психічного, а також виявляють дії психологічних законів відношень у сукупностях більш широких рядів психологічних явищ та фактів.

Можна розрізнити три психологічних закони відношень. Перший — це закон психічних рівнодіючих, за яким кожне психічне утворення складається з більш простих, елементарних утворень, які є самостійними, рівними за цілісністю та завершеністю і саме цим зумовлюють можливість появи нового складного утворення. Закон психічних рівнодіючих вказує на принцип творчого синтезу, основний зміст якого постає у положеннях: 1) на відміну від законів фізичної причинності у сфері духу та сфері психічних процесів має місце "психічне визначення величини" певного цілого, яке застосовується у зіставленні психічних складових з їхніми рівнодіючими і має своїм предметом суб'єктивні цінності та цілі; 2) якщо фізичний вимір допускає градацію тільки кількісних відношень вимірюваних явищ, то психічний вимір завжди має своїм предметом якісно цінні

величини, які можуть мати різні ступені щодо природи своїх якостей; отже, має місце вимірювання величини психічної енергії як здатності створювати якісно різноманітні цінності; 3) приріст психічної енергії становить зворотну сторону фізичної постійності цілого, а безперервність фізичних процесів живого має протилежний психологічний корелят — факт зникнення психічних цінностей, даний в дії, досвіді.

Другим із психологічних законів відношень є закон психічного взаємовідношення, котрий хоча й слугує доповненням першого, проте стосується не того відношення, в якому перебувають елементи психічного утворення до вираженої в ньому загальної цінності нового змісту, а того відношення, в якому ці окремі елементи перебувають стосовно одне одного. Як закон психічних рівнодіючих має силу для синтетичних процесів свідомості і психічного взагалі, так закон взаємовідношення — для аналітичних процесів. Будь-який розподіл змісту (свідомості чи інших явищ психічного) на окремі елементи є процес, акт співвідносного аналізу; таким чином, змістом даного закону є принцип, згідно з яким будь-який окремий психічний зміст отримує своє значення за тим відношенням, в якому він перебуває щодо інших психологічних змістів, психологічних цілих.

Третім законом є закон психічного контрасту, який у свою чергу доповнює попередній, оскільки має своїм предметом відношення психічних змістів один до одного. Цей закон спирається на основну умову психічного розвитку — умову розмежування безпосереднього змісту досвіду на об'єктивне і суб'єктивне. Суб'єктивний зміст досвіду, взятий як сукупність, поділяється на протилежності, які, чергуючись одна з одною, взаємодіють за принципом контрастного підсилення. Дія цього закону особливо пов'язана з часовими характеристиками перебігу психічних процесів, утворення психічних з'єднань тощо: будь-який суб'єктивний стан потребує певного часу, щоб розвинути, проте, досягши

максимальної точки в своєму розвитку, він має бути завершеним (або перетвореним в інший стан), оскільки при перебільшенні часу існування його здатність викликати контраст послаблюється. Тобто існує певна середня міра часу та швидкості розгортання психічного змісту, яка є найбільш сприятливою для Його подальшої спонукальної сили.

Поряд із трьома законами відношень існує три психологічних закони розвитку. Перший з них — закон духовного зростання. Суть цього закону розкривається за умови припущення безперервності процесів формування психологічного змісту і полягає в постулюванні постійного набування нових якостей, нового змісту, нових характеристик існування психічного в процесі руху, перебування у співвідношенні з іншими явищами як психічної, так і фізичної природи.

Другий психологічний закон розвитку — закон гетерогонії цілей — полягає в постулюванні принципу розвитку: внаслідок низки послідовних творчих синтезів відбуваються видозміни у взаємних відношеннях між окремими елементами психічних утворень, що спричиняє певний саморух, рух ізсередини того чи іншого психічного утворення. При цьому також відбувається синтез змісту певного утворення з іншим змістом, який раніше не був залучений до даного утворення. В процесі синтезу можливими стають не лише зміни співвідношень елементів у наявному утворенні, а й формування нових утворень. Тому цей закон ще називають законом постійно наростаючих змін співвідношень, в основі яких — уявлення цілі, що має бути досягнута в багаторазових актах творчого синтезу. Зіставлення дій та уявлених цілей дає можливість стверджувати закономірність розростання таких цілей за рахунок того, що кожна окрема дія дає серію своєрідних побічних ефектів, зумовлених наявністю певних ситуативних та мотиваційних компонентів діяння, а це, в свою чергу, спричиняє появу нових цілей — інших за порядком, похідних. Так реалізується закон гетерогонії цілей по відношенню до змісту психічного, що постійно перебуває в русі, інтенції

змінювання, набуванні нових якостей. Особливо яскраво він виявляє свій зміст в етичній сфері психічного.

Третій психологічний закон розвитку — закон розвитку протилежностей, що відбувається у напрямі від однієї протилежності до іншої. Цей закон тісно пов'язаний із законом підсилення за контрастом: ідеться про здатність психологічних утворень (властивостей, почуттів, спонук тощо), котрі мають певну вихідну, як правило, незначну, інтенсивність, поступово підсилюватися за контрастом з тими утвореннями, які домінували впродовж попереднього проміжку часу. Ці вихідні утворення контрастують з похідними переважно за якістю. В свою чергу похідні утворення спрямовані на набуття домінантних ознак на певний проміжок часу, довший чи коротший, — до наступного акту творчого синтезу за контрастом. Таке чергування змістів психічного може багаторазово повторюватися, результуюча ж залежатиме від того, як виявлятимуться в цьому процесі закон духовного зростання та закон гетерогонії цілей.

Однією з ілюстрацій дії закону розвитку протилежностей може бути вікова диференціація розвитку та виявлення певних психічних функцій індивіда. Так, досить суттєво відрізняються вікові характеристики темпераментальних ознак поведінки людини: легка сангвінічна збуджуваність дитинства переходить у той умонастрій юності, коли враження повільніше опрацьовуються, але засвоюються зі значно більшою енергією, що нерідко супроводжується дещо меланхолійними поведінковими реакціями; це останнє поступається періодові змужніння, коли людина зі зрілим характером, сповнена діяльної сили, буває схильною до дещо поспішних рішень та вчинків, а у літньому віці виявляє схильність до споглядального, спокійного та розміреного діяння. Проте найбільш виразно та яскраво закон розвитку протилежностей виявляє себе в "історичній сфері" життєдіяльності людини і суспільства.

Представлені закони психічного буття перебувають у змістових та формально-логічних зв'язках між собою, а їхня багаторівнева діалектика дає змогу простежити закономірності розгортання сутності психічних явищ (як елементарних, простих, так і складних, синтезованих, генералізованих за змістом). Відповідно до цих законів можна розглянути етапи творчого процесу в змістовому та часовому просторі життя людини.

У творчому процесі життєдіяльності людини певним чином поєднані сутнісні складові її буття, розгортання яких відбувається не хаотично або стихійно, а за певною логікою. Доцільно розглядати такі складові життєтворчості людини: 1) спосіб, або форма, життє-діяння; 2) досвід життєдіяння та 3) продукт, результат життєдіяння. Кожне з цих явищ має складну природу, в них за системою психічних законів відношень певним чином поєднані психічні утворення різної природи та змісту: від біологічних, психофізіологічних та нейропси-хологічних до онтологічних, екзистенціальних, феноменологічних тощо. Кожне з цих явищ має індивідуально-неповторний зміст, в якому відображені за принципом творчого синтезу всі здобутки індивідуальної сутності на шляху до виявлення, ствердження, здійснення себе.

Ці явища несуть у собі як культурно-історичний зміст, відображений в культурі та цивілізації людства і сприйнятий певною мірою окремою людиною в процесі онтогенезу та саморозвитку, так і індивідуально-психологічний, набутий особистістю в процесі об'єктивації власного "Я". Так, в індивідуальному бутті людини досить тривалим є етап ви будови способу життєдіяння, впродовж якого людина засвоює надбані людством засоби діяння у світі — пізнавальні та перетворювальні, а також конструює у повсякденній життєвій практиці власний, індивідуально-неповторний засіб діяння. Буттю людини властивий також етап конструювання досвіду життєтворення, впродовж якого окремі способи діяння поєднуються в єдиний та цілісний спосіб — багатомірну систему навичок, умінь,

стилів пізнавального, перетворювального та власне конструктивного діяння у світі. Етап продуктивної життєтворчості настає в житті людини, яка оволоділа власною культурнотворчою силою і стає здатною свідомо, поступально та цілеспрямовано реалізовувати її.

Описані етапи життєтворення людини в реальному буттєвому процесі не постають у певній закономірній послідовності: отже, не можна говорити, що один етап передує іншому, а той настає після цього. Існує своєрідна "спіральна залежність" у розгортанні цих етапів: вони сутнісно відрізняються один від одного, проте їх часові та просторові характеристики можуть збігатися, вони певною мірою можуть "накладатися" в окремі періоди життя людини, підсилюючи ефективність один одного, а в інші періоди її життя — перебувати в антагоністичних відносинах тощо. Сутнісна спільність або протилежність цих етапів у певний проміжок життєвого часу особистості якраз і можуть свідчити про особливості індивідуального пересування даної особистості по шляху оволодіння власною життєтворчою силою, здатністю бути творчим суб'єктом.

Поряд із цим у життєтворчості кожної людини завжди має бути етап учнівства, коли переважають репродуктивні засоби діяння у світі, коли людина поступово засвоює певні навички предметно-маніпулятивного діяння, соціальної поведінки, професійного перетворення явищ світу, "мудрого осягнення" сутнісних складових власного життя тощо. При цьому засвоюється культурно-історичний, суспільно цінний та індивідуально-необхідний досвід діяння людини у світі, відображений у здобутках культури людства, історичного покоління, до якого належить дана людина, та в здобутках її роду.

З приходом особистісної зрілості в певній сфері діяння починається етап майстерності, коли людина здатна не тільки творчо відтворити набутий досвід, а й самостійно створювати нове, збагачуючи ним існуючий об'єктивний досвід —

національно-етнічний, суспільно-родовий тощо. Людина вже здатна до власне творчої діяльності, продуктивного виявлення своєї зрілості. На цьому етапі поступово приходить і певною мірою засвоюється людиною здатність бути наставником, учителем, майстром, але це вже особливий дар, особлива форма діяння у світі, яку можна кваліфікувати як спеціальну форму буттєвого призначення людини.

Щодо етапів учнівства та майстерності, то також не можна говорити про їхню закономірну послідовність. Життя людини розгортається одночасно в декількох змістових напрямках: отже, продовжуючи учнівство в одній сфері, людина може бути здатною майстерно життєдіяти в іншій; тоді як, досягаючи достеменної майстерності в реалізації певної справи, вона тільки розпочинає етап учнівства в іншому діянні. Отже, поєднання об'єктивних та суб'єктивних закономірностей розгортання життєтворчості людини завжди індивідуально-специфічне, неповторне, як є неповторним її буттєвий дар, життєвий талант.